

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1975.3.04>

J. LINNUS

HILISFEODALISMIPERIOODI MAAKÄSITÖOLISTE UURIMISE PROBLEEME

Rohkem kui veerandsada aastat tagasi visandas prof. H. Moora eesti nõukogude etnograafia peamised meetodilised lähtekohad ja uurimistöö põhisuunad. Ta pidas vajalikuks etnograafilise ainese vaatlemist vastaval sotsiaalmajanduslikul taustal, pidades silmas nii geograafilise kui ka sotsiaalse diferentseerituse olulist osa. Etnograafilistele nähtustele ajaloolist sügavust anda ja paikkondlikku omapära välja tuua saab vaid arhiivianest senisest hoopis ulatuslikumalt kasutades («... etnograaf peab sellekohaselt kõigepealt oskama ajalooliselt õigesti mõelda ning ajaloolisi allikaid kasutada»)¹ H. Moora rõhutas vajadust jälgida ka maakäsitööd diferentseeritult: «On teada, et käsitööde, olgu siis naiste kõlavööde või kangrutööde või parimate kaunistatud puutööde meistrid olid eriti sel ajajärgul [s. o. feodaalajal] sageli maatainimesed. Meie kaunid käsitööd pole niisii kaugeltki kogu rahva, vaid sageli ja vist koguni enamikus sellekohaste meistrite loodud, kes muude elatusvõimaluste kasinusel olid sunnitud arendama oma käsitööoskusi ja müüma oma tööd ning tooteid tasu eest jõukamaile. On vaja tingimata jälgida, kui laialt see nähtus esines, mil määral see arenes kapitalismiajal, ja selgitada edasi, kui levinud see oli juba teorjuse ajal. Peab ütleva, et meie vana rahvapärase käsitöö meistrite ja nende ühiskondliku asendi küsimus pole seni peaaegu üldse tähelepanu leidnud.»² Uue etnograafide põlvkonna õpetajana suunas H. Moora üliõpilasi ikka ka maakäsitööd uurima. Valmis mitu selleteematist diplomitööd (nahatöötlemine ja -töötledajad, rätsepa- ja õmblustööd, paadiehitus Mandri-Eesti randadel, sepis Eestis, eriti Saaremaal), milles peale teatud käsitööala tehnilise külje püüti lähemalt iseloomustada ka selle ala meistermehi. Kuid just selles osas jäid need tööd küllaltki pinnapealseks, sest ajaloolist allikmaterjali kasutati üsna napilt. H. Moora oli ka A. Viirese kandidaaditöö «Eesti rahvapärane puutööndus» juhendaja. A. Viires annab selles töös detailse ülevaate meie vanast puutöötehnikast, toetudes esijoonest etnograafilisele allikainele (muuseumide esemekogud, etnograafilised kirjeldused, korrespondentide vastused) ja murdematerjalidele. Eriti kiiduväärt on autori oskus kasutada terminoloogilist analüüsi, et sel viisil välja selgitada esemete, tööriistade ja tehniliste võtete vanus ning seosed naaberladega. Täiesti uudset on autor käsitlenud kodutöönduse keskusi. Puutööndusega seotud käsitöölistel peatutakse aga lühemalt. A. Viires mõnab väga õigesti, et nende lähem vaatlus nõuab arhiivimaterjalide laialdast läbitöötamist ja kogu probleemi seostamist külakäsitööliste üldise uurimisega.³ Seda ongi

¹ H. Moora, Eesti etnograafia nõukogulikult ülesehitamisel. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV). Tartu, 1947, lk. 27—33.

² Sealsamas, lk. 28—29; vt. ka H. Moora, Käsitöö arenemisejärg Baltimail 12.—13. sajandil. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberladete arheoloogiast. Toim. H. Moora ja J. Selirand. Tallinn, 1966, lk. 123.

³ A. Viires, Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade. Tallinn, 1960, lk. 8. Vt. ka A. Viires, Mõnest eesti maakäsitöö ajaloo küsimusest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1972, nr. 2, lk. 203—206. 17. sajandi Eesti maakäsitööst on kirjutanud faktiderohke ülevaate A. Soom, kes on võimaluse piires silmas pidanud ka meistermeeste etnilist päritolu ja sotsiaalset kuuluvust. Vt. A. Soom, Der Landhandwerker in Estland im 17. Jahrhundert. Jahrbuch des baltischen Forschungsinstituts. Commentationes Balticae III (1955). Bonn, 1957, lk. 169—205.

käesoleva kirjutise autor viimasel aastakümnel jõudumööda teinud. Lähema vaatluse alla on võetud need 18. sajandi ja 19. sajandi alguse arhiiviallikad, mis sisaldavad maakäsitöölise kohta rohkem faktilist ainetikku (adramaarevisjonide protokollid, hingeloendid, vakuraamatud, meetrikaraamatud, talurahvakohtute materjalid). Nimetatud ajavahemik tuli valida sel kaalutlusel, et nii varasema kui ka hilisema perioodi allikais on kõnealune aines hoopis lünklikum. Arhiiviallikaist leitud aineistik on küll napp, kuid sealsed faktid on pea ainukesed, mille abil saab iseloomustada maakäsitöö sotsiaalset külge, s. o. tema ühiskondlikku organisatsiooni, etnilist ja sotsiaalset struktuuri.

Nõukogude etnograafia põhiülesandeid on kindlaks määrata igale rahvale ainuomane kultuurivorm, tema etniline spetsiifika. Seejuures vaadeldakse eri rahvaste loodud kultuuri, pidevas muutumises, kus midagi vana kaob unustuse hõlma ja midagi uut võetakse vastu.⁴ Maakäsitöö on üks neid valdkondi, kus on küllalt raske kindlaks teha, mis on teatud rahvale põhiliselt omane ja mida ta on aegade jooksul üle võtnud naaberahvastelt. On ju käsitööoskused internatsionaalsemaid rahvakultuuri alasiid, kus ühe või teise rahva etnilise spetsiifika kindlakstegemine on üsnagi komplitseeritud ülesanne. Kuid selle poole tuleb püüda! Rahvapärase käsitöö detailne uurimine võib mõneski osas kergendada rahva etnilise ajaloo väga keerukate protsesside jälgimist. On ju etniline ajalugu etnograafia ja ajaloo ühine uurimisvaldkond, etnograafide tähtsamaid ainelõike.⁵

Viimasel aastakümnel on nõukogude eesti ajaloolased teinud tulemusrohkete tööd ajaloolise demograafia vallas; sel alusel on kindlaks tehtud meie talurahva üldarvu dünamika 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel (H. Ligi, S. Vahre). Etnograafidele on sellele lisaks väga vajalik silmas pidada maarahvastiku etnilist struktuuri, on ju maal alati elanud peale kohaliku talurahva mittekohaliku päritoluga asukaid. Allkirjutanu on seda püüdnud 18. sajandi osas kohati teha.⁶ Nii ongi selgunud, et mittekohaliku päritoluga asukaid (peamiselt nn. vabu) paiknes pidevalt esijoones Põhja- ja Lääne-Eestis, hoopis vähem oli neid Kesk- ja Lõuna-Eestis. Nende vabade asukate hulgas kasvas pidevalt just käsitöölise erikaal. Eestimaa kubermangus töötas ajavahemikul 1732—1782 maal üle 1450 sellise vaba meistermehe (peamiselt kangrud, sepad, kingsepad, rätsepad ja tiserid). 18. sajandi esimesel poolel oli nende hulgas kõige rohkem soome (1732. aastal 85 meest, s. o. 42%, 1752. aastal 176 meest, s. o. 43%, 1782. aastal 85 meest, s. o. 14% vabade käsitöölise üldarvust), sama sajandi teisel poolel aga saksa päritoluga mehi (1782. aastal 274 meest, s. o. 44% vabade käsitöölise üldarvust). 1757. aasta adramaarevisjoni andmeil oli vabu meistermehi Eestimaa mõisates 306, Liivimaa mõisates aga ainult 67 (vt. kaart 1). See asjaolu pidi jätma teatud jälje ka talurahva ellu. Nõnda see oligi. Põhja- ja Lõuna-Eesti paikkondliku omapära kujunemisteede jälgimisel peame kindlasti silmas pidama ajaliselt erinevaid tegureid. Ühelt poolt on siin tegemist küllalt põliste nähtustega (asustuse iseloom, maaharimisviisid, rehielamu), mis johtuvad juba hõimulise kuuluvuse ja geograafiliste tingimuste erinevusest. Teiselt poolt aga on alates 17.—18. sajandist ilmnenud erijooned esijoones tarbevaras (rahvarõivad, ehted) hästi seostatavad maarahvastiku etnilise struktuuri paikkondlike iseärasustega. Uuelaadne tarbevara tuli kasutusele esijoones Tallinna ja Pärnu ümbruses. Just Põhja-Eestis kodunesid kõigepealt need paljud alamsaksa laensõnad, mis on fikseeritud eesti vanimas kirjakeeles (16.—17. sajandil). Põhja-Eesti oli ka käiste ja lillkirja, pottmütsi ja linuka, pikitriibulise seeliku ja naastuliste vaipade esmane levikuala. Kõigi nende nähtuste levitamises oli oma osa mittekohaliku päritoluga maarahvastikul, ja selle osakaal on olnud Põhja-Eestis ilmselt ikka suurem kui mujal. Seda tõendavad ka 1782. aasta hingeloenduse andmed. Eestimaa kubermangus oli peamiselt mittekohaliku päritoluga vabade osa maarahvastikus 3,5 protsenti. Seejuures olid kihelkondadevahelised erinevused küllaltki suured. Nii oli vabu Viru-Jaagupi, Ambla, Koeru, Märjamaa, Kirbla, Karuse ja Mihkli kihelkonnas 5—7 protsenti

⁴ Ю. В. Бромлей, Этнос и этнография. Москва, 1973, lk. 236—354.

⁵ Sealsamas, lk. 239.

⁶ J. Linnus, Põhja-Eesti võõrasukad XVIII sajandi keskel. Rmt.: Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Toim. J. Linnus. Tallinn, 1970, lk. 108—134; J. Linnus, Vabad maakäsitöölised Eestis XVIII sajandil. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1973, nr. 1, lk. 43—53.

maarahvastikust, samal ajal polnud neid Harju-Madise, Risti, Türi, Lääne-Nigula, Vigala ja Vormsi kihelkonnas ning Hiiumaa kihelkondades 2 protsentigi. Ka Liivimaa kubermangus oli vabu reeglina ikka alla 2 protsendi. Valdava enamiku vabatest moodustasid käsitöölised, kelle harilikult linnas õpitud oskused levisid suuremal või vähemal määral ka maal. Kõik see põhjustaski Põhja-Eesti rahvakultuuri suurema vastuvõtlikkuse ja Lõuna-Eesti rahvakultuuri suurema vastuseisu baltisaksa linnakultuuri mõjudele. Paikkondliku

Kaart 1. Vabade käsitöölise arv kihelkonniti 1757. aasta adramaarevisjoni andmeil.

omapära selgitamisel peame seetõttu senisest hoopis rohkem tuginema etnilisele demograafiale. Heaks eeskujuks on siin A. Moora ulatuslik monograafia Peipsimaa väga keerukatest etnilistest suhetest.⁷

Rööbiti etnilise struktuuriga on oluline silmas pidada ka talurahva sotsiaalsed struktuuri. S. Vahtre eristab 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi esimese poole hingeloendite alusel neli rühma: pererahvas, sulasrahvas, vabadikud ja mõisateenijad.⁸ Maakäsitöölisi võib leida kõigis nimetatud rühmades, kuid paikkonniti ja ajaliselt oli siin küllalt märkimisväärseid erinevusi. Põhja-Eestis oli 18. sajandil tüüpiliseks külakäsitööliseks pool- või väiketalu peremees, kes küllalt sageli kandis ka ametialale viitavat lisanime (*Seppa, Kangor, Tisler*). Samal ajal oli Lõuna-Eestis peremeestest käsitöölisi väga juhuhti. Mõis pani väiketallu elama vaid kõige vajalikumaid meistermehi — seppi ja kangruid. Pererahva teiste meesliikmete ja sulasrahva hulgas leidis adramaarevisjonide ja hingeloenduste andmeil käsitöölisi hoopis harva. Kõige paremini lubavad allikad eristada vabadike sekka kuulunud käsitöölisi. Seejuures peame silmas pidama seda, et vabadiku mõiste on paikkonniti erinenud, 18.—19. sajandi demograafiline aines ootab selles osas veel põhjalikku analüüsi. Kuid juba esialgsedki kokkuvõtted näitavad, et

⁷ A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. Tallinn, 1964.

⁸ S. Vahtre, Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782—1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973, lk. 158—168.

adramaarevisjonide alusel oli Põhja-Eestis vabadikke üldiselt vähe ja nendeks olid esijoones põllutööks kõlbmatud vigased ning vanad mehed. Tööjõuliste meestena kohtame siin vaid käsitöölisi või mõne muu ameti pidajaid. Seejuures oli vabadikul harilikult oma majapidamine ja sageli natuke maadki. Alles 18. sajandi lõpul hakkas külla asuma rohkem tööjõulisi vabadikke, valdavalt just käsitöölisi. Seetõttu kandsidki nad sageli vastavale käsitööoskusele osutatavat lisanime. Kesk- ja Lõuna-Eestis olid adramaarevisjonide andmeil vabadike hulgas tööjõulisi mehi hoopis rohkem ja seetõttu oli siin just vabadik kõige tüüpilisem maakäsitööliline. Osa vabadikke elas talus või talumaal ja neid on olemasolevate andmete alusel raske muust taluperest eristada. Selles ei aita ka lisanimi, sest vabadik kandis sellena talu nime. Kui aga hingeloendites on vabadike kohta lisaandmeid, siis kohtame kohe käsitöölisi (eriti seppa ja rätsepat). Teine osa vabadikke asus vabadiku- või mõisamaal, need olid harilikult ikka käsitöölised. Tavaliselt kandsid nemadki ametialale viitavat lisanime. 19. sajandi alguse vakuraamatute andmeil kasutasid just suuremad mõisad mõisamaale paigutatud meistermehi (757 mõisakäsitöölisest elas mõisamaal 164 meest, s. o. 22%).

Peremeeste ja vabadike hulka kuuluvaid käsitöölisi kasutas alati ära mõis. Väikesmates mõisates tegidki kogu vajaliku külakäsitöölised. Lääne-Eestis (Lääne-, Saare- ja Pärnumaal) lasus sageli kogu mõisakäsitöö nende õul. Põhja-Eestis kasutati selleks ulatuliselt peremeeste, Lõuna-Eestis vabadike käsitööoskust. Mõisa tarvajaduste kasv 18. sajandi teisel poolel tõi aga kohati kaasa mõisakäsitööliste eristumise, nõutavamad meistermehed paigutati nüüd elama otse mõisa. Esimese kolme hingeloenduse andmeil oli aastail 1782—1811 Mandri-Eesti mõisatest ligi pooltel (42—46%; need olid esijoones suuremad mõisad) omad käsitöölised, kokku umbes 800—1100 meest. Harilikult oli ühes mõisas 1—2 meistermeest, sadakonnas mõisas oli neid juba 3—4 ja vaid mõnekümnes üle 4. Seejuures oli Eestimaa kubermangu mõisates mõisaperes kõige enam kangruid (46—49% üldarvust), kingseppi (12—19%) ja tislereid (13—18%), Liivimaa kubermangu mõisates kangruid (29—40%), tislereid (12—20%) ja seppi (15—16%). Valdav osa mõisameistrid olid 20—30 aasta vanused üksikud mehed (1782. aastal 473 meest, s. o. 64% mõisapere käsitööliste üldarvust). 19. sajandi algul lakkas mõisapere käsitööliste arvu kasv, üha enam hakati mõisameistrina kasutama külas elavaid tööjõulisi vabadikke.

Talurahva sotsiaalse struktuuri jälgimisel tuleb silmas pidada ka sotsiaalse mobiilsuse momenti. Sellele väga olulisele küsimusele on tähelepanu juhtinud H. Ligi.⁹ Vähemalt maakäsitööliste osas oli siin esimeste hingeloenduste andmeil paikondlikke erijooni. Põhja- ja Lääne-Eestis oli käsitööliste hulgas sotsiaalne mobiilsus hoopis suurem. Tööjõuetuks jäänud ja meestööjõudu mitteomavast peremehest sai sama enesestmõistetavalt vabadik kui tööjõuga kindlustatud vabadikust peremees. Mõis lähtus siin ilmselt oma huvidest — iga pere pandi kandma selliseid koormisi või kohustusi, mis mõisa seisukohalt olid kõige otstarbekamad. Sama kehtis ka mõisapere käsitööliste kohta. Harilikult võeti mõisa tööle pere nooremaid poegi. Mõisast läks väikese perega käsitööliline tavaliselt vabadikukohale, perekam meistermees pidi aga vastu võtma talu. Enamikul külla elama asunud endistel mõisakäsitöölistel oli käsitööalale osutav lisanimi. Näiteks kandis lisanime Tisler pea alati endine mõisatisler või tema poeg. Lõuna-Eestis oli üleminek ühest sotsiaalsest rühmast teise märksa piiratum. Talud olid seal suuremad ja nõudsid rohkem tööjõudu (vähemalt 2 tööjõulist meest), vabadikuperel reeglina aga nii palju meestööjõudu polnud (käsitöölistel oli peres keskmiselt kuni 1,5 meest). Juba see asjaolu takistas vabadiku üleviimist peremehesisusse. Teiselt poolt andis tööjõuetuks jäänud peremees harilikult talu üle pojale ja jäi ka ise sinna edasi elama. Seetõttu oli siin pere hoopis tihedamini taluga seotud. Külakäsitöölised pärinesid põhiliselt ikka vabadiku- ja sulasperedest.

Nagu ülaltoodust selgub, on käsitöölise sotsiaalse kuuluvuse selgitamisel oma osa tema pere suurusel. Talupere struktuuri uurimise vajalikkusele juhtis hiljuti tähele-

⁹ Х. Лиги, Социальная мобильность крестьян в Эстонии при феодализме (накануне отмены крепостного права). — Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Доклады исторической конференции (14—17 марта 1972 г.). Тарту, 1972, lk. 269—285.

panu H. Palli.¹⁰ 18. sajandil olid külakäsitöölised valdavalt väikesed pered — vabadikul 3—5 inimest, peremehel 5—8 inimest pere peale. Harilikult oli peres vaid üks mees (vabadikel 68—86%, peremeestel 35—69%), kahe mehega peresid esines tunduvalt vähem (vabadike seas 11—21%, peremeeste seas 18—39%). Veelgi rohkem meestööjõudu oli ainult vähestel peredel (peamiselt seppadel ja kangrutel). Põhja-Eestis oli vabadike hulgas suhteliselt palju vigaseid ja vanu mehi (näiteks 1732. aastal 40%, 1774. aastal 43%), Lõuna-Eestis oli neid üksnes 12—17 protsendi piires. Selliseid vabade meistrite peresid, kuhu kuulus mitu meest, oli 18. sajandi keskel kuni viiendik, 1782. aasta hingeloenduse andmeil oli nende osakaal vaid vähe langenud. Seejuures kadusid Põhja-Eestile iseloomulikud maad kasutatavad või kõrtsmikumeistrite pidavad mitme mehega vabade pered 18. sajandi viimasel veerandil küllaltki kiiresti, andes aset peamiselt üksikutele või väikeperet omavatele, sageli elukohta vahetavatele meistermeestele. Viimaste peredes leidis nüüd aga hoopis arvukamalt selle, sulaseid ja õpipoisse (1782. aastal 80 peres). Vabade ja vabadike peres oli keskmiselt 1,16—1,29 täisealist meest, ühe mehe toita tuli seega 3,2—3,8 pereliiget. Peremeeste hulka kuuluval meistermehel oli tööjõudu muidugi rohkem — peres oli 1,58—2 meest; ühe mehe peale tuli siin 3,1—4,5 pereliiget. Tööjõudu oli rohkem just neil käsitöölised, kelle ametioskusi vajas pidevalt ka mõis (sepp, kangur). Kahjuks pole seni olemas ammendavat ülevaadet vabadiku- ja talupere suurusest ja struktuurist. Üksikuid kokkuvõtteid talupere kohta on küll juba avaldatud, näiteks on H. Ligi arvestanud adramaarevisjonide alusel mõnede kihelkondade talupere suuruse (Rapla, Viru-Jaagupi, Türi, Martna, Rõngu). Eestimaa mõisates talupere suurus aastail 1732—1774 kasvas, täistalus oli keskmiselt 6,9—9,4 inimest, pooltalus 5,7—7,1 inimest. Liivimaa mõisate kohta on talupere suurus teada vaid 2 kihelkonnas. H. Palli andmeil oli 17. sajandi lõpul Rõuge kihelkonna taludes keskmiselt 12,3 inimest, H. Ligi arvutuste alusel kuulus 18. sajandil Rõngus täistalu perre 7,8—12,5 inimest.¹¹ Need andmed lubavad väita, et Põhja-Eestis oli talupere väiksem (kuni 10 inimest), Lõuna-Eestis suurem (üle 10 inimese). Vabade ja vabadike hulka kuulunud maakäsitöölise pere oli seega tunduvalt väiksem taluperest, peremehel käsitöölise pere keskmine suurus oli aga ligilähedane pooltalude pere keskmisele suurusele. Reeglina koosnes maakäsitöölise pere ikka ühest perekonnast. Külameistrite peredes leidis haruharva õpipoisse ja täiskasvanud abilisi, küll aga oli neid vabade meistrite peredes, seda eriti 18. sajandi lõpul.

Külakäsitöölised tööde ring sõltus suuresti talupoegade koduse käsitööoskuse ulatusest. Seegi näib olevat, vastupidi senistele arusaamadele, paikkonniti erinenud. Põhimõtteliselt püüdis iga talupere teha kõik vajalikud tööriistad ja esemed oma pere jõul. Seetõttu olidki taludes olemas nii puu ja naha kui ka lina ja villa töötlemise riistad. Need tegi talumees ise või ostis. Näiteks 17. sajandil ostsid Põhja-Eesti talupojad Tallinnast sepa- ja tiseritööks vajaminevaid riistu.¹² Talupoja käsitööoskusi aitavadiki ühelt poolt iseloomustada just talus leiduvad tööriistad (esimesi konkreetseid andmeid leiame selle kohta alles 19. sajandi talurahvakohtute materjalidest).¹³ Teiselt poolt võimaldab seda küsimust lahendada ka külas töötavate meistermeeste hulk. On ju Fr. Engels väga õigesti juhtinud tähelepanu sellele, et talupoeg kasutas käsitöölise tooteid vaid siis, kui ta sai need odavamini ja parema kvaliteediga kui oma pere jõul tehtuna.¹⁴ Niipea kui mingist paikkonnast on andmeid käsitöölised, peab seal olema tekkinud vajadus nende ameti-

¹⁰ H. Palli, Pere struktuurist ja selle uurimisest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1974, nr. 1, lk. 64—73.

¹¹ H. Ligi, Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, tabel 34 ja 35; H. Palli, Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973, lk. 104, 125.

¹² A. Soom, Der Handel Revels im siebzehnten Jahrhundert. Marburger Ostforschungen. Band 19. Wiesbaden, 1969, lk. 158.

¹³ J. Linnus, 19. sajandi talurahvakohtute materjalid rahvakultuuri uurimise allikana. Emakeele Seltsi Aastaraamat 16. Tallinn, 1970, lk. 231—241.

¹⁴ Fr. Engels, Lisad «Kapitali» III köitele. Rmt.: K. Marx, Kapital. Poliitilise ökonomia kriitika. Kolmas köide. Tallinn, 1962, lk. 818.

oskuste järele. Kus käsitöölisi leidis rohkesti, seal oli harilikult talupoja kodune käsitööoskus väiksem. Kui aga külakäsitöolistest andmeid pole, tähendab see seda, et vastaval alal oli üldisem talupoja kodune käsitööoskus. Näiteks oli külameistrite hulgas alati seppi ja rätsepaid — ilmselt vajas talupoeg nende ametioskusi pidevalt, oma pere oskustega toime ei tulnud. Samas on meil suhteliselt palju teateid kangrustest. Nende oskusi kasutas täiel määral ära mõis, sest talule vajalik riie kooti ikka oma pere jõududega. Lääne-Eestis, eriti aga saartel oli vabadike ja peremeeste hulgas suhteliselt vähe käsitöölisi, ka leidus nendes paikkondades hoopis vähem peresid, kes kandsid käsitööalale osutavat lisanime. Ilmselt oli see seotud talupoegade koduse käsitöö ulatuslikuma levikuga (vt. kaardid 2 ja 3).

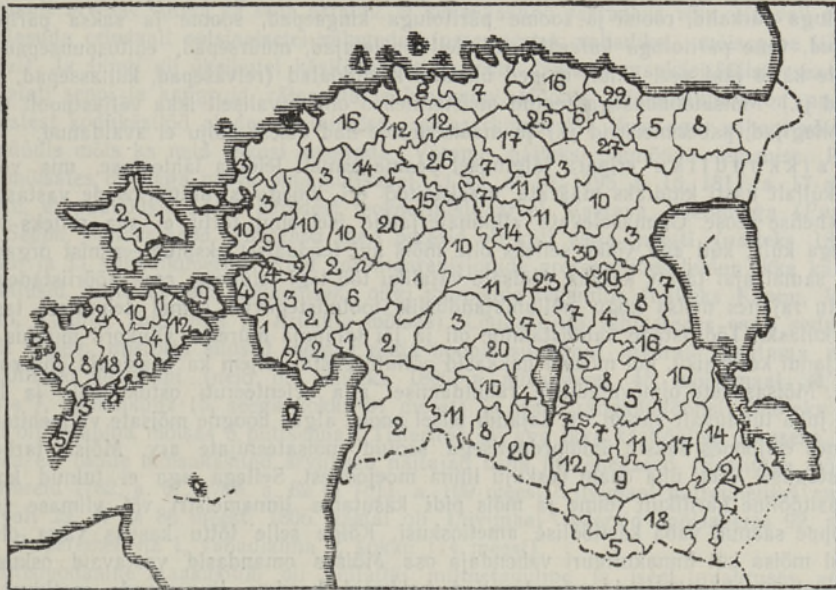
Kaart. 2. Külakäsitööliste arv kihelkonniti 18. sajandi keskel adramaarevisjonide andmeil (Eestimaa kubermangu, eriti Viru- ning Järvamaa osas ei ole andmed täielikud).

Koduse käsitööoskuse rakendamise võimalus sõltus suurel määral talupoja koormatusest, tema hõivatusest põllutöoga. Lõuna-Eestis olid talud suuremad ja talu meespere rohkem seotud maaharimisega, seetõttu tegid peremees ja pererahvas üldse käsitööd hoopis piirataval määral. Ka puht käsitöölisi oli nende hulgas väga harva, nendeks olid ikka vabadikud. Kesk- ja Põhja-Eestis olid talud põllu poolest väiksemad ja meesperel oli siin enam võimalusi teha käsitööd. Väiketalu peremees oligi vajaduse korral ka külakäsitööliline, seda eriti vanemas eas vabadikuna. Lääne-Eestis ja saartel oli koduse käsitööoskuse arendamiseks võimalusi veelgi rohkem, sest põlluharimiseks ei kulunud kogu tööjõud, ka ei andnud ainult põld kogu talupere elatuse. Seetõttu pidi talupoeg otsima lisatööd, ja selleks oli valdavalt käsitöö või ulgtöö. Just siin olid koduseks käsitööks võimalused kõige avaramad ja selle kandi talupoja tehnilised oskused pidid mõneti ületama naaberlade omi. Kuid ei tohi silmast lasta ka talurahva feodaalseid koormisi. H. Ligi on veenvalt näidanud, et need pole olnud kogu Eesti alal sugugi ühesugused: Põhja-Eestis oli talu meesperel lasuv teetöökoormus hoopis suurem kui tema Lõuna-Eesti seisusekaaslastel. Ühe meeshinge kohta tuli eriti palju mõisapõldu maaviljeluseks sobivatel aladel (Virumaa lõunaosa, Järvamaa idaosa).¹⁵ Just seal oli käsitöö põllu-

¹⁵ H. Ligi, lk. 173—185.

tööst enam eraldunud ja seetõttu ka andmeid maakäsitöolistest (just vabadest ja mõisapere käsitöolistest) rohkem. Ilmselt pidurdas nendel aladel talupoja koduse käsitöökuse rakendamist suur mõisatöökoormus.

Eesti maakäsitöö tegi sajandite jooksul läbi olulisi muutusi. See kajastus nii käsitöö jagunemises üha kitsamateks erialadeks kui ka maakäsitöolistest suuremas eristumises. 18. sajandil ja 19. sajandi algul võib maakäsitöös eristada 5 erineva ilmega struktuuriosa. Kogu Eesti alale oli iseloomulik talupoegade küllalt ulatuslik kodune käsitöö, mis laias laastus rahuldaski talurahva vajadused. Seetõttu oli küllakäsitöolistest tööriistade küllalt piiratud. Paikkondlikku käsitöötraditsiooni kandsid aga edasi just need meistermehed. Nemad valmistasid põliste elatusalade tööriistu, sõiduvahendeid ja igasugust tarbe-

Kaart. 3. Käsitöökusele viitavate lisanimede arv kihelkonniti 18. sajandi keskel adramaarevisjonide andmeil (Eestimaa kubermangu, eriti Viru- ja Järvamaa osas ei ole andmed täielikud).

vara ning ehtasid hooneid. Talurahva käsitöökusi kasutas ikka ära ka mõis. Selle kõrval aga hakkas 18. sajandi teisel poolel kujunema küllalt arvukas mõisakäsitöolistest kiht. Valdavalt olid nad kohapealse talupoegkonnaga tihedalt seotud, pärinesid nad siis pererahvast või vabadikest, asusid nad mõisaperes või külas. Samal ajal oli maal ka mittekohaliku päritoluga meistermehi, kes polnud mingil viisil seotud kohapealse käsitöötraditsiooniga. Need mehed tõid kaasa uusi tööriistu, tehnilisi võtteid ja esteetilisi tõekspidamisi. Valdavalt tegelesid nad tarbevara valmistamise ja ehitustööga. Kõige arvukama osa neist moodustasid harilikult mõne linnameistri juures väljaõppe saanud ja alaliselt maal elavad vabad käsitöölised. Olles pidevalt vahetus kontaktis talurahvaga, said nad suuremal või vähemal määral mõjustada ka kohapealse käsitöö taset. Samal ajal oli vaid ajuti maal töötavate, esijoones mõisa tellimusi täitvate linnakäsitöolistest mõju maakäsitöölise juhuslikum. Kogu Eesti alal ei olnud suuri erinevusi tööriistade ja tarbevara vajaduses. Samal ajal oli aga küllalt erinev kohaliku käsitöötraditsiooni ja peamiselt linnakäsitööst pärinevate uute tehniliste oskuste ning esteetiliste tõekspidamiste vastastikune mõju nii üksikudel käsitööaladel kui ka paikkonniti.

Üksiku kitsama käsitööala uurimisel tuleb eelkõige välja selgitada kohaliku käsitöötraditsiooni kujunemisteed. Oma osa mängisid siin mitmesugused välismõjud, kõige kaalukama jälje jättis aga linn. Olgu see linnas väljaõppe saanud talupoeg või maale tööle tulnud linnameister, olgu see linnast hangitud tarbevara või laadalt ostetud linna-kaup — kõik nad aitasid kaasa linnakultuuri levikule maal. 18. sajandil saab seda jälgida juba küllalt konkreetselt. Eelmise, 17. sajandiga võrreldes muutusid nüüd rahvaomasemaks mitmed uued käsitööalad (lukksepa-, treiali-, tiseritöö). Mõisakäsitöölistena on hingeloendites ära märgitud juba üksikuid pärisoriseid vaskseppi, vankritegijaid, sadulseppi, müsitegijaid, klaasseppi ja maalreid. Kindlasti töid uusi oskusi maakäsitöösse Lõuna-Eesti mõisatest Peterburi õppima saadatud käsitöölised (lukksepad, vasksepad, tiserid, parkalid, sadulsepad, rätsepad, müsitegijad, pandlategijad). Lähemat selgitamist vajab mittekohaliku päritoluga meistermeeste osa traditsioonilistel maakäsitöö aladel (soome ja saksa päritoluga sepad, soome ja vene päritoluga puusepad-püttsepad, vene päritoluga parkalid, rootsi ja soome päritoluga kingsepad, soome ja saksa päritoluga kangrud, vene päritoluga külarätsepad, tellisepõletajad, müürsepad, ehituspusepad jt.). Vabade kätte jäid veel ainult mõned üksikud käsitööalad (relvasepad, kullassepad, toolitgijad jt.). Mõisatöõndusega seotud meistermehed olid tavaliselt ikka väljastpoolt tulnud (klaasitegijad, paberimeistrid jt.) ja maakäsitööle nad otsest mõju ei avaldanud.

Paikkondliku eripära jälgimisel peame esmalt leidma lähtealuse, mis võimaldaks küllalt hästi kindlaks määrata maakäsitöö eri ilmege struktuuriuosade vastastikuse omavahelise seose. Olemasolevate allikmaterjalide iseloomu tõttu ei saa selleks valida talu ega küla, küll aga võiks selleks olla mõis kui feodaalset ekspuaterimist organiseeriv ja samal ajal tarbiv keskus. Mõisale vajaliku töö tegi talupoeg oma tööriistadega ja seetõttu rajanes mõisa kogu põllumajanduslik tootmistegevus samal tehnilisel tasemel nagu külaski. Tööriistade valmistamine oli ja jäi talupoja mureks. Olukord muutus alles 19. sajandi keskpaiku, kui mõisad hakkasid põllutööriistu, hiljem ka -masinaid üha rohkem ostma. Mõisasakste olmevajaduste rahuldamisel aga orienteeruti ostukaubale ja linnamoole juba tunduvalt varem. 18. sajandi teisel poolel algas hoogne mõisate väljaehitamine, suurenes esijoones sakste ümmardamisega seotud mõisateenijate arv. Mõisa tarbevara valmistamisel võeti üha enam eeskujuga linna moejoonest. Sellega aga ei tulnud kohalik maakäsitööliline harilikult toime ja mõis pidi kasutama linnameistri või viimase juures väljaõppe saanud vaba käsitöölise ametioskusi. Kõige selle tõttu kasvas väga olulisel määral mõisa kui linnakultuuri vahendaja osa. Mõisas omandasid vastavaid oskusi ka kohalikud maakäsitöölised, mõisateenijad hakkasid kandma linnamoode matkivat rōivastust jne.

Mõisa käsitöötarve sõltus suuresti mõisa suuruselt ja majandamise laadist. Käsitöölised koondusid ikka suurematesse mõisatesse või ühele omanikule kuuluva mõisakompleksi peamõisa. Koos mõisa suurusega kasvas ka mõisakäsitöö eristumise aste. Väikemõis püüdis endiselt kõike vajaliku saada talupoegadelt ja sellistes mõisaperedes leitud käsitöölisi üsna juhti (ainult igas 4.—5. väikemõisas). Adramaarevisjonide protokollide, hingeloendite ja vakuraamatute järgi otsustades oli suurtes mõisates meistermehi 2—3 korda rohkem. Seetõttu on otstarbekas maakäsitöö paikkondliku mikrostruktuuri selgitamiseks vaatluse alla võtta esijoones suuremad mõisad. Kuid nendegi vahel oli küllalt olulisi erinevusi. Nii kasutas osa mõisaid esijoones väljaspool mõisat elunevaid meistermehi, kelleks olid valdavalt külas ja mõisamaal elunevad väiketalupidajad või vabadikud. Näiteks Kärša, Avanduse, Kose-Uuemõisa, Pruuna, Karinu ja Säreveere mõisas olid käsitöölised ikka pool- või veerandadriku, samal ajal Habajas, Järvakandis, Väänas, Türi-Allikul ja Ungrus leidis meistermehi vaid vabadike seas (1765—1774). Mõnel pool paiknesid mõisakäsitöölised peamiselt mõisamaal, näiteks 1805. aasta vakuraamatute alusel Vändra, Abja ja Riidaja mõisas. Samuti selgub 1805. aasta vakuraamatutest, et mõisale vajaliku käsitööd tegid talupojad ka jalapäevade või abiteo arvel. Meistermees olevat saanud sel puhul mõisast isegi väikese hüvituse — 3 kopikat õlleraha (Poka, Vana- ja Vastse-Antsla, Vastseliina). Küllap selline moodus oli kasutusel ka nendes mõisates, kus muidu käsitöölisest otseseid andmeid pole (Kaagjärve, Vaabina, Saaluse, Koikküla, Viitina). Teiselt poolt oli rohkesti mõisaid, kus käsitöölisi leidis esijoones mõisaperes

(näiteks 1782. aastal Jõepere, Järve, Sõmeru, Aruküla, Uugla, Patküla, Oisu ja Reola mõisas, 1795. aastal Vinni, Triigi, Liigvala, Võnnu, Sooniste, Päärdu, Heimtali, Kivijärve ja Luua mõisas, 1805. aastal Imavere ja Vaimastvere mõisas, 1811. aastal Kirna, Varangu, Koordi ja Krüüdneri mõisas). Oli ka selliseid mõisaid, kus leidus esijoones vabu meistreid (näiteks 1782. aastal Karula (Haljala khk.), Ulvi, Vana-Sõtke, Kaarli (Rakvere khk.), Rahkla, Jäneda, Roosna, Pootsi ja Vana-Koiola mõisas). Sellistel erinevustel olid omad põhjused, mida olemasolevate allikate alusel pole kuigi kerge kindlaks teha. Oma osa on siin ilmselt olnud vastava mõisa talurahva sotsiaalsel struktuuril. Leidus paikkondi, kus oli küllalt suur vabadikukohtade ja pisitalude osakaal. Nende valdajate hulgas oli alati igat liiki mõisaga seotud ametimehi. Teiselt poolt oli aga paikkondi, kus sellist rahvast oli töøjulistel hulgas väga vähe ja mõisale vajalikud ametimehed kuulusid mõisaperre. Kuid kindlasti on mõisakäsitöö eripära kujunemisele kaasa aidanud ka mitmesugused majandusliku laadi tegurid.

Peame arvesse võtma ka seda asjaolu, et mõisakäsitöö pearaskus võis erinevail perioodidel lasuda erinevail sotsiaalsetel rühmadel (peremeestel, vabadikel, mõisapere liikmel, vabadel). Ja siingi oli üksikutel käsitööladel erijooni. Näiteks maakäsitöölise seas kohatame alati seppi ja kangruid, rätsepaid ja kingseppi. Hoopis juhuslikumalt on andmeid tüüpilistest kodukäsitöö aladest (puutööst, nahaparkimisest). Kus aga vähegi võimalik, seal püüdis mõis ka neid oskusi kasutada. Võtame näiteks puunõude tegemise. Põhja-Eesti mõisates oli väga harva oma püttseppi (1782. a. 10, 1795. a. 16, 1811. a. 17 meest) seetõttu, et puunõusid saadi peredest teokoormiste arvel. Vastava lisanimega (*Puseppa*, *Vadi Seppa*, *Tünderseppa*, *Pittseppa* jne.) peresid oli küll väga juhuti (näiteks 1811. a. 17 talu- ja 11 vabadikuperet). Kuid adramaarevisjonide protokollides leidub ikka ka selliseid talusid, mille ainsaks kohustuseks oligi puunõude tegemine (näiteks Kõnnu, Jägala, Sagadi, Kandle, Tudulinna ja Aruküla mõisas). Lõuna-Eesti taluperedes osati seda tööd ilmselt vähem, mistõttu siinsed mõisad pidid hoopis suuremal määral kasutama mõisakäsitöölisest püttseppi (neid oli näiteks 1805. a. mõisaperes 45, mõisamaal 24, peremehena 7, vabadikuna 15, seega kokku 91 meest) ja vene rändkäsitöölisi (näiteks 1782. aastal oli Vaabina mõisas 6 püttseppa). Tisleritöö jäi aga ikka käsitöölise oskuseks, selles on maa eri osade mõisakäsitöö arvulised näitajad üsna ligilähedased (Eestimaa mõisates oli tislereid 1782. a. 67, 1795. a. 82 ja 1811. a. 109 meest, Liivimaal mittetäielikel andmeil vastavalt 29, 47 ja 86 meest; 1805. aastal oli Liivimaal tislereid mõisaperes 92, mõisamaal 17, peremehena 1, vabadikuna 4, kokku 114 meest).

Hilisfeodaalne maakäsitöö oli küllaltki mitmetahuline ja isegi naabruses asuvate mõisate vahel võis olla olulisi erinevusi. Kuid kogu selle kirevuse juures saab siiski eristada ka suuremaid alasid, kus ilmnis olulisi ühisjooni. Tuleb kohe rõhutada, et nende ühisjoonte kujunemine on seotud vastava ala majandusliku, sotsiaalse ja etnilise arengu eripäraga. Paikkondliku eripära lõplik väljaselgitamine jäägu ajaloolaste ülesandeks. Maakäsitöö põhjal võib siin visandada kolm piirkonda.

Lõuna-Eestis oli käsitöö kõige suuremal määral põllutööst eristunud. Talu pererahva kodune käsitööoskus oli siin piiratum, tüüpiliseks külakäsitööliseks oli vabadik. Viimase ametioskusi kasutas ära ka mõis (asus siis vabadik külas, mõisamaal või mõisaperes). Mõisa ehitustöödel ja tarbevara valmistamisel rakendati ka maal töötavaid linnakäsitöölisi. Nende kontakt kohaliku talurahvaga oli juhuslik ja seetõttu püsis kohalik käsitöötraditsioon hästi jõus. Vaid tarbesfääri tuli mõningaid uudisasju; nende levitamisel oli oma osa ka vene rändkaupmeestel ja ulgkäsitöölistel.

Põhja-Eestis oli maakäsitöö põllutöoga rohkem seotud, talu pererahva käsitööoskus oli suurem. Tüüpiliseks külakäsitööliseks oli siin väiketalu peremees, tema kõrval hakkas kasvama töøjulise vabadiku osatähtsus. Külakäsitöölise oskused leidsid rakendamist ka mõisas — algul tegid mõisale vajaliku käsitöö teokoormiste arvel peremehed, siis peamiselt pererahva seast pärit mõisapere liikmed ja lõpuks mõisas tööl käivad vabadikud. Samal ajal elas maal rohkesti mittekohaliku päritoluga (soome, rootsi, saksa, vene) vabu meistermehi, kelle oskusi kasutas esijoones mõis. Vabade vahetork talurahvaga oli küllalt tihe (abielluti mõisa ametimeeste tütardega, oldi talulastele ristivanemaks jne.), mis soodustas vastastikust suhtlemist ja vabade ametioskuste omanda-

mist. Selle tulemusena kandus talurahva käsitöösse ka rohkesti uusi tehnilisi oskusi ja esteetilisi arusaamasid. Peamiselt saksa päritoluga linnameistrid töötasid siingi vaid mõisates ja talurahvale jäid nad reeglina võõraks. Küll aga võis ühes mõisas samaaegselt tööl olla mõisakäsitöölaine, vaba meistermees ja linna tsunftikäsitöölaine. Sellisel juhul olid nad tavaliselt ikka eri käsitöölalad, kuid oli ka juhtumeid, et ühe ala meistrid töötasid koos. 1782. aastal oli Harju-, Viru- ja Järvamaal 47 mõisat, kus kasutati üheaegselt kohaliku ja mittekohaliku päritoluga käsitöölisi (seppi 11, tislereid 5, kingseppi 3, kangruid 26 ja rätsepaid 2 mõisas). Küllap seegi asjaolu aitas kaasa maakäsitöö tehnilise taseme ühtlustumisele.

Lääne-Eestis ja saartel jäi maakäsitöö kõige enam põllutööga seotuks. Põllumaa suhteline vähesus ja kohati ka väiksem viljakus sundisid talupoegi otsima lisatöövõimalusi. See lõi soodsa pinna meresõidu ja kalapüügi, koduse käsitöö ja ulgtöö arendamiseks. Koduseks käsitöökäsi jäi eriti talvel ka küllalt aega ja seetõttu püüti kõike vajalikku teha oma pere jõul. See muidugi ahendas tunduvalt külakäsitöölise võimalusi. Eriti vähe oli peremeeste hulgas neid, keda allikais nimetatakse käsitööliseks või kes kandsid mõnele käsitöölalale osutavat lisanime. Ja seda ka nendes paikkondades, kus olid juba 18. sajandi lõpul talupoja koduse puutööoskuse alusel tekkinud kodutöönduse keskused (Hiiumaa, Nõva, Vihterpalu, Risti, Piirsalu, Väandra). Talupoja käsitööoskust kasutas alati ära ka mõis ja seetõttu on mõisaperes meistermehi suhteliselt vähe. Seega rajanes maakäsitöö tervikuna siin hoopis suuremal määral kui mujal kodusel käsitööoskusele. Vabade käsitöölise jaotuses oli aga siin oma erijooni. Mõnes paikkonnas oli väga vähe väljastpoolt tulnud meistermehi (rannarootsi alad, Harju-Madise, Risti, Nissi, Saare- ja Hiiumaa, Väandra ja Saarde), ainult suurtes mõisates leidsid tööd saksa rätsepad ja kingsepad. Kuid oli ka kihelkondi, kus oli rohkesti rootsi, soome ja eesti päritoluga vabu seppi, kangruid, kingseppi jt. käsitöölisi (Ridala, Martna, Kullamaa, Märjamaa, Kirbla, Karuse, Hanila, Pärnu-Jaagupi, Audru). Samas leidsid teenistust ka Tallinnast, Haapsalust, Lihulast ja Pärnust tulnud meistermehed. Kõik see soodustas linnakultuuri elementide levikut maarahvastiku seas. Põhja- ja Lääne-Eestil oli selles osas rohkesti ühisjooni.

Maakäsitöölise elu-olus kätkeb veel mitmeid probleeme, mille lähemat vaatlust ei luba artikli piiratud maht. Näiteks vajavad selgitamist ametiõppimise tingimused. Mõisa kulul õpetati välja esijoones kangruid, tislereid, seppi ja kingseppi. Põhja-Eestis õpiti ametit küllalt sageli vaba meistermehe juures, kuna Lõuna-Eesti suurmõisad saatsid noorukeid õppima ka Peterburi linnameistrite juurde (Mõniste, Abja, Võisiku). Õpetlik on jälgida ameti edasiandmist poegadele. Kõige järjepidevamalt võtsid isa ameti üle kangrud, sepad ja tislereid, väga juhuti rätsepad, puutöömehed ja parkalid. Käsitöölise suhtelise jõukuse üle saame otsustada esijoones tema pere suuruse, loomade arvu ja kasutatava maa suuruse alusel. Majanduslikult olid kindlustatumad vabad meistrid, ja seda eriti siis, kui nad rentisid mõisalt maad või pidasid mõnd lisaametit (kõrtsmik, mõlder, kõster jt.). Külakäsitöölise hulgas olid perekaimad ja omased kõige rohkem loomi kangrud ning sepad, kes oma ameti ka sageli põlvest põlve edasi pärandasid. Rahva suhtumine ametimehesse näis sõltuvat mitte niivõrd ametialast, kuivõrd käsitöölise sotsiaalsest seisundist. Väljendab ju meie vana rahvalooming esijoones põllumehe töökspidamisi. Lõuna-Eestis oli ametimeheks peamiselt vabadik ja ilmselt just seetõttu suhtuti temasse rahvalauludes mõneti halvustavalt (ei sobi kosilaseks, loobugu ametist ja hakaku põllumeheks jne.). Põhja-Eestis oli ametimeheks esijoones peremees või pererahvast pärinev meister, keda rahvalauludes vaid heatahtlikult pilgati. Lääne-Eesti ja saarte rahvalauludes puudub vastav temaatika pea täiesti. Kõige rohkem leiab rahvalauludes mainimist sepp, kes ilmselt teiste käsitöölise hulgast mõneti esile tõusis.

Eelöeldut kokku võttes tuleb veel kord rõhutada, et maakäsitöölise nagu teistegi sotsiaalsete nähtuste uurimisel on vaja maksimaalsel määral kasutada olemasolevaid allikmaterjale ja naaberteaduste töötulemusi. Ainult sel viisil saame kaasa aidata vastava ajastu, paikkonna ja sotsiaalse rühma paremale tundmaõppimisele.

Ю. ЛИННУС

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ДЕРЕВЕНСКИХ РЕМЕСЛЕННИКОВ

Резюме

Архивные данные (земельные ревизии, подушные переписи, церковные метрические книги, материалы крестьянских судов) XVIII и начала XIX в. позволяют определить факторы, способствовавшие появлению местных различий в деревенском ремесле. Некоторую роль при этом сыграла этническая структура сельского населения. В северной и западной Эстонии было много новопоселенцев, в частности вольные ремесленники — финны, шведы, немцы, русские, через посредство которых элементы городской культуры проникали в деревню. В южной Эстонии таких новопоселенцев было гораздо меньше, да и контакт с крестьянами у них почти отсутствовал. Поэтому-то северная и западная части Эстонии оказались более восприимчивыми к воздействию прибалтийско-немецкой городской культуры. На характер деревенского ремесла существенно повлияла также социальная структура деревенского населения. Для северной Эстонии типичными деревенскими ремесленниками были хозяева небольших дворов, а наряду с ними росла и роль бобылей-ремесленников. В южной же Эстонии бобыль оставался наиболее типичным деревенским ремесленником, трудом которого пользовались помещики. Во второй половине XVIII в. эти различия углублялись. В северной Эстонии ряды ремесленников росли за счет хозяев, в южной — за счет бобылей и батраков. Семейная структура деревенских ремесленников проще: семья всегда состояла из 3—8 членов, не считая домоладцев. На одну семью у вольных и бобылей приходилось по 1,16—1,29, у дворохозяев по 1,59—2,00 трудоспособных мужчин. Учеников и подмастерьев мы находим только в семьях вольных мастеров.

На формирование местных различий в деревенском ремесленничестве повлияли и экономическая структура местности, тяжесть феодальных повинностей и т. п. При этом важно иметь в виду объем работ как у деревенских и поместных ремесленников, так и у работавших в деревнях городских мастеров. Местные традиции ремесла были связаны в первую очередь с домашними ремесленническими навыками крестьянства и деревенскими ремеслами, между тем как городские ремесла распространялись в деревнях через горожан, или вольных мастеров. Во второй половине XVIII столетия поместья все больше ориентировались на готовые товары и городскую моду, в силу чего росла и роль поместья как посредника при распространении городской культуры. Работая в поместьях у вольных мастеров, приобретали новые навыки и местные деревенские ремесленники. В связи с этим детальное изучение поместного ремесла позволяет вообще лучше понять перспективы развития ремесла деревенского.

При анализе деревенских ремесел в позднефеодальной Эстонии можно различить три области. В южной Эстонии ремесло раньше всего отделилось от земледелия. Занятия ремеслом в семьях дворохозяев оказались органиченными, типичным для деревенского ремесла был бобыль. На строительных работах и при изготовлении утвари поместья использовали работающих в деревнях городских мастеров. Однако контакты последних с местными крестьянами носили случайный характер, поэтому местные ремесленнические традиции сохранялись. Лишь в потребительской сфере появились кое-какие новшества, при распространении которых сыграли свою роль и русские странствующие купцы и ремесленники. В северной Эстонии деревенское ремесло оставалось более связанным с земледелием. Типичным деревенским ремесленником здесь был хозяин небольшого крестьянского двора; при этом все большее значение приобретал и трудоспособный бобыль. В то же время в селах все чаще появлялись вольные мастера неместного происхождения, чьи услуги шли преимущественно на удовлетворение поместий. Вольные люди вступали в контакты с крестьянами, что содействовало проникновению их технических навыков и эстетических воззрений в среду деревенских ремесленников. В результате влияние городской культуры на традиции местного ремесла оказалось гораздо более заметным. В западной Эстонии и на островах деревенское ремесло оставалось еще более связанным с земледелием. Относительный недостаток земли заставлял крестьян искать дополнительные заработки, что и привело к созданию благоприятных условий для развития домашнего промысла. Там же находили работу как городские мастера, так и вольные ремесленники. Северная и западная части Эстонии имели в этом отношении много общих черт. Местные различия деревенского ремесленничества обнаруживаются главным образом на фоне экономического, социального и этнического развития данных местностей. На рис. 1—3 показано распространение вольных ремесленников, деревенских ремесленников и дворохозяев, чьи фамилии указывают на род их занятий по данным земельных ревизий середины XVIII в. (источник не отражает всех интересующих нас фактов).

J. LINNUS

ZUM PROBLEM DER ERFORSCHUNG DES LANDHANDWERKS

Zusammenfassung

Aus verschiedenen Archivalien des 18. Jh. und des Beginns des 19. Jh. (Landrevisionen oder sog. Hakenrevisionen, Seelenrevisionen, Wackenbücher, Urkunden der Bauerngerichte) können wir Schlüsse auf die Faktoren ziehen, die zur Gestaltung der lokalen Unterschiede im ländlichen Handwerk beigetragen haben. Auch die ethnische Struktur der Landbevölkerung hatte ihren Anteil an der Gestaltung solcher Verschiedenheiten. So ist die Zahl fremder Ansiedler, besonders der freien Handwerker (die oft Finnen, Schweden, Deutsche oder Russen waren) in Nord- und Westestland stets ziemlich hoch gewesen; durch ihre vermittelnde Rolle fanden Elemente der städtischen Kultur ihren Weg ins Dorf. Bei weitem nicht so zahlreich waren solche fremden Ansiedler in Südostland, wo sie auch mit dem Bauernvolk nicht in unmittelbare Berührung kamen. Deshalb war die Landbevölkerung Nord- und Westestlands weit mehr von der baltendeutschen Stadtkultur beeinflußt. Auch die soziale Struktur des Landes übte auf das ländliche Handwerk bedeutenden Einfluß aus. So war der typische Dorfhandwerker in Nordostland zugleich Kleinbauer; neben ihm trat auch der Kätner immer öfter als Dorfhandwerker auf. In Südostland degegen waren es die Kätner, die ursprünglich als Dorfhandwerker auftraten. Ihr Können wurde stets auch von den Herrngütern ausgenutzt. Eine Schicht der Gutshandwerker begann sich in der zweiten Hälfte des 18. Jh. schärfer von den übrigen Handwerksleuten abzuheben. Ihren Zuwachs erhielten die Gutshandwerker in Nordostland aus den Kreisen der Bauernwirte, in Südostland aus den Reihen der Kätner und Knechte. Zu den Hausangehörigen bzw. zum Gesinde des Landhandwerkers zählten stets nur die Angehörigen seiner eigenen Familie (3 bis 8 Personen). Auf eine Hausgemeinschaft der Freien oder Kätner kamen 1,16 bis 1,29, auf ein Bauerngesinde 1,59 bis 2,00 arbeitsfähige Männer. Lehrlinge und Gesellen gab es nur in Gesinden der freien Handwerksmeister.

Auf die Entstehung der lokalen Verschiedenheiten im Handwerk wirkten außerdem noch die Struktur des örtlichen Wirtschaftslebens, die Last der feudalen Pflichten u. a. m. ein. Von großer Wichtigkeit ist dabei auch die Berücksichtigung der Fertigkeiten der handwerklichen Heimarbeit und des Arbeitsumfanges der Dorfhandwerker, Gutshandwerker und der auf dem Lande wirkenden städtischen Handwerker. Die örtliche Handwerkstradition war vor allem mit der handwerklichen Heimarbeit und dem Dorfhandwerker verbunden, während die Fertigkeiten des städtischen Handwerks entweder durch verschiedene Stadtbewohner oder durch freie Handwerksmeister ins Dorf gelangten. In der zweiten Hälfte des 18. Jh. orientierten sich die Herrngüter immer mehr darauf, ihren Bedarf an verschiedenen Gebrauchsgegenständen durch Ankauf von Industriewaren (und der städtischen Mode entsprechend) zu decken. Infolgedessen wuchs auch der Anteil des Guts als Vermittler der städtischen Kultur. Bei den städtischen und freien Handwerksmeistern der Herrngüter eigneten sich auch die örtlichen Dorfhandwerker neue Kenntnisse an, auf den Herrngütern hatte man angefangen, die Stadtmode nachahmende Kleidung zu tragen usw. Daher läßt uns eine eingehendere Untersuchung des Gutshandwerks besseren Einblick in die Entwicklungswege des gesamten Landhandwerks gewinnen. Für die spätf feudale Zeit können wir in Estland hinsichtlich des ländlichen Handwerks drei unterschiedliche Gebiete unterscheiden. In Südostland hatte sich das Handwerk am meisten vom Ackerbau getrennt. Die handwerklichen Kenntnisse der Bauernfamilie waren begrenzter, als typischer Dorfhandwerker trat der Kätner auf. Die städtischen Meister fanden in den Herrngütern Beschäftigung, namentlich bei Bauarbeiten und bei der Anfertigung von Gebrauchsgegenständen. Sie verkehrten nur zufällig mit den örtlichen Bauern und so konnte sich die örtliche handwerkliche Tradition besser erhalten. Einige Neuigkeiten erschienen hier im Bereich der Gebrauchswaren, an deren Ausbreitung auch die russischen Wanderkaufleute und Handwerker beteiligt waren. In Nordostland blieb das ländliche Handwerk stets mehr mit dem Ackerbau verbunden. Die Kenntnisse der Bauernfamilien hinsichtlich des handwerklichen Könnens waren hier größer. Als typischer Dorfhandwerker trat hier der Kleinbauer auf, neben dem auch der Kätner immer häufiger sein Dorfhandwerk ausübte. Zur gleichen Zeit gab es hier auf dem Lande ziemlich viel freie Handwerksmeister, die nicht örtlicher Herkunft waren und hauptsächlich in den Herrngütern arbeiteten. Sie standen hier in einem ziemlich regen Verkehr mit dem Bauernvolk, was die Annahme ihrer technischen Fertigkeiten und ästhetischen Standpunkte seitens der Dorfhandwerker begünstigte. Infolgedessen war der Einfluß der Stadtkultur auf die örtliche Handwerkstradition weit größer. In Westestland und auf den Inseln blieb das ländliche Handwerk noch enger mit dem Landbau verbunden. Der relativ geringe Umfang des Ackerlandes zwang den Bauer, sich einen Nebenerwerb zu suchen.

Das förderte auch die Entwicklung der handwerklichen Heimarbeit. So konnten sich hier sogar einige Zentren der handwerklichen Heimarbeit ausbilden. Dortselbst fanden auch Stadthandwerker und freie Meister Beschäftigung. In dieser Hinsicht hatte Westestland vieles mit Nordestland gemein. Die lokalen Verschiedenheiten im ländlichen Handwerk werden durch die Betrachtung ihrer Zusammenhänge mit der wirtschaftlichen, sozialen und ethnischen Entwicklung des Areals verständlich. Die Abbildungen 1 bis 3 zeigen die Verbreitung der freien Handwerker und Dorfhandwerker, sowie der Bauern mit einem solchen Zunamen, der aufs handwerkliche Können seines Trägers hinweist (nach den Hakenrevisionen der Mitte des 18. Jh., wobei diese Quelle leider nicht alle uns interessierenden Angaben enthält).

Staatsmuseum für Ethnographie
der Estnischen SSR

Eingegangen am
12. Juni 1974